

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:[061.1:364.4-053.2](477).1920/1930

Л.В. Олянич

кандидат історичних наук, доцент
кафедри соціально-економічних дисциплін
Харківської гуманітарно-педагогічної академії

ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ 20-30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ: ПРИЧИНИ СОЦІАЛЬНОЇ АНОМАЛІЇ ТА ФОРМИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

© Олянич Л.В., 2015

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.34397>

Стаття присвячена дослідженню причин дитячої безпритульності та форм її подолання. Авторка доводить, що наслідки воєн (першої світової та громадянської), безробіття, голод, розпад сімей, наплив дітей до міст із сільських районів – виявилися причиною масової безпритульності у 1920-х рр. Держава виявилася організаційно та фінансово неспроможною усунути причини та саму дитячу безпритульність, тому переклала значний тягар її подолання на громадське об'єднання – товариство «Друзі дітей», що залучало широку громадськість до участі в боротьбі з дитячою безпритульністю.

Ключові слова: дитяча безпритульність, причини безпритульності, товариство «Друзі дітей», громадське об'єднання, подолання безпритульності

Статья посвящена исследованию причин детской беспризорности и форм ее преодоления. Автор доказывает, что последствия войн (первой мировой и гражданской), безработица, голод, распад семей, наплыв детей в города из сельских районов – оказались причиной массовой беспризорности в 1920-х гг. Государство оказалось организационно и финансово неспособной устранить причины и саму детскую беспризорность, поэтому перевела значительное бремя ее преодоления на общественное объединение – общество «Друзья детей», что привлекало широкую общественность к участию в борьбе с детской беспризорностью.

Ключевые слова: детская беспризорность, причины беспризорности, общество «Друзья детей», общественное объединение, преодоление беспризорности

The article is devoted to the study of the causes of child neglect and forms of its overcoming. The author argues that the consequences of wars (world war I and civil), unemployment, hunger, disintegration of families, the influx of children into the cities from rural areas – were the cause of mass homelessness in the 1920s. To the circumstances that contributed to the spread of mass homelessness, include the financial inability of the Soviet state in a timely manner to isolate and overcome the causes of anti-social phenomena of social development, to prevent the abandonment of children. The state was unable to overcome the socio-economic foundations of homelessness, which became a characteristic feature for the society of the 20th, despite a relative revival of agriculture and the stabilization of industrial production period of the NEP. Preventive work of the society "Friends of children" carried out in collaboration with public institutions, engaged in "recruiting" children from the street. Cell of society "Friends of the children" performed an extremely important social and organizational function, attracting the General public to participate in the fight against homelessness, implementing, integrating, cultural, educational and advocacy efforts.

Keywords: child homelessness, causes of homelessness, the society "Friends of children", public Association, overcoming homelessness

Постановка проблеми. Дослідження причин дитячої безпритульності та форм її подолання є необхідним для удосконалення роботи дитячих установ інтернатного типу, підготовки нормативно-правових актів з важливих проблем сім'ї та молоді та профілактики дитячої безпритульності.

Аналіз актуальних досліджень. Проаналізовано статистичні та архівні дані, на-

укові дослідження та періодичні видання 1920-х рр.

Метою статті є дослідження причин дитячої безпритульності та форм її подолання.

Виклад основного матеріалу. В Україні масову безпритульність дітей спричинив голод 1921–1923 рр. Кількість

безпритульних дітей, за підрахунками сучасної української дослідниці В.С. Виноградової-Бондаренко, становила тоді 1,5 млн. осіб, а соціально забезпечити вдалося лише 170 тис. на початку 1923 р. [3, с. 8]. Влітку 1922 р. Україна прийняла 80 тис. дітей з голодуючих районів РСФРР [6, с. 13]. Протягом першої половини 20-х рр. обліком дитячої безпритульності займалася Комісія у справах неповнолітніх при НКО УСРР, а також безпосередньо установи соціального виховання – дитбудинки, колонії, інтернати, які приймали безпритульних. Офіційного перепису тоді не проводилося, тому що дитяча безпритульність виявилася динамічним соціальним явищем, відтак остаточної і вичерпної цифри досягнути було складно. Якщо у 1923 р. дитбудинки розмістили 118 тис. дітей, то у 1924 р. там було 82 тис., а протягом 1925/26 р. кількість вихованців зменшилася до 48 тис. осіб [9, с. 29–30]. Зменшення контингенту вихованців дитбудинків, на переконання В. Дюшен, відбулося завдяки «...поліпшенню загалом умов життя трудящих» в роки непу [9, с. 30]. На початку непу, тобто 1921–1923 рр., його соціально-економічні наслідки суспільство не відчувало, враховуючи голод та спад сільськогосподарського та особливо промислового виробництва. Наслідки воєн (першої світової та громадянської), безробіття, розпаду сім'ї, напливу дітей до міст із сільських районів – виявилися причиною масової безпритульності. За даними установ соціального виховання у 1925/26 р. в 21 окрузі було зареєстровано понад 10 тис. безпритульних, з них 72% становили сільські діти, а 28% міські [12, с. 31]. В РСФРР, за підрахунками сучасних російських дослідників, внаслідок переведення шкіл на місцевий бюджет від 25% до 50% дітей виявилось поза школою, тому що навчальні заклади закривалися, відтак вони поповнювали лави безпритульних через бездоглядність [2, с. 22]. Мережа сільських шкіл була менш розвинутою, ніж міська.

На середину 20-х рр. спостерігалось поступове збільшення питомої ваги сільських дітей серед дитячої безпритульності в УСРР. Соціальний тип безпритульних виявився тоді наступним: діти робітників

становили 32,4%, селян – 49,5%, службовців – 8,7%, кустарів – 4,3%, інших – 5,1% [12, с. 31]. Основну масу безпритульних становили діти віком від 8 до 12 років (38,4%), від 12 до 15 (40,6%), старше 15 років – 15,4% [12, с. 31]. За матеріалами Одеського дитколектора, тобто розподільника безпритульних і дітей-правопорушників, у 1923–1924 рр. через нього пройшло 2703 безпритульних віком до 18 років, у 1925 р. – 535 дітей, а загалом дитустанови міста зареєстрували у 1923/24 р. близько 10 тис. безпритульних дітей, з них хлопчики становили 62,5%, дівчатка – 27,5% [10, с. 46]. Сироти сягали 71%, напівсироти – 26,3%, а дітей робітників було 46%, кустарів – 19%, селян – 17,8%, службовців – 14,4%, непманів – 3,3% [10, с. 45–46]. За національним складом вони розподілялися наступним чином: серед безпритульних росіяни становили 64,4%, євреї – 27,5%, українці – 8%, німці – 2,2%. [10, с. 45–46] Незначний відсоток українців серед безпритульних пояснюється значно меншою питомою вагою вихідців із селян (17,8%) порівняно з іншими регіонами. Сироти і напівсироти, а їх у 1926 р. в СРСР налічувалося від 2,7 млн до 4 млн осіб [20, с. 36], які вимагали термінового соціального захисту, тобто втручання державних та громадських установ. Національний склад безпритульних дітей, можна було встановити за їх прізвищами, які друкувалися в журналі «Друг детей», а також місцем народження [15, с. 48]. Так, в одному із списків було названо 163 прізвища дітей, які народилися в Самарській губернії, але були вивезені на Україну [22, с. 55–57].

Статистичний облік безпритульних здійснювали підрозділи НКО УСРР, але безсистемно. Питання про необхідність їхнього обліку порушили у жовтні 1924 р. на Всеукраїнському з'їзді допдіту, однак практично його не вирішили, хоча відділ СПОНУ Наркомосу УСРР разом із ЦСУ УСРР розпочав у 1925/26 р. вибіркоче обстеження первинних дитустанов (приймників-розподільників, «нічліжок») в окремих округах [4, с. 12]. 27 листопада 1926 р. керівники ЦКДД, ЦСУ, НКО УСРР, НКВС УСРР, оргбюро товариства «Друзі дітей» надіслали спільного «обіжника» «Про пе-

репис безпритульних дітей», тобто звернули увагу на врахування цього соціального явища при проведенні загального перепису населення. «Частина безпритульних, яка під час переведення перепису перебувала в стаціонарних дитустановах, нічліжках чи прийомниках, – наголошувалося у циркулярі державних та громадських організацій, – буде облікована за переписом стаціонарних дитустанів та нічліжок. Та значна частина безпритульних і в момент загального перепису перебуватиме поза дитустановами та нічліжками, в напівзруйнованих незакінчених будівлях, вокзалах, тощо.

Для можливого повного обліку цієї частини безпритульних необхідно наперед знати всі місця перебування безпритульних і перевести їх перепис по цих захоронках в ніч на 17 грудня за порядком перепису населення нічліжок» [17, с. 21]. Для здійснення перепису долучалися осередки «Друзі дітей». За тиждень до початку перепису населення 1926 р. НКО УСРР доручив місцевим органам освіти, у тому числі всеукраїнському відділу народної освіти на транспорті, підготувати 9 вагонів-теплушок та 4 прийомників-розподільників для вилучення безпритульних із залізниць [18]. Статистика дитячої безпритульності вирізнялася оперативністю даних, тобто їх фізичною наявністю в дитустановах, колоніях, комунах, ізоляторах тощо.

В листопаді 1924 р. Головоцвих НКО УСРР, враховуючи неврожайність зернових за поточний рік, прогнозував збільшення безпритульності сільських дітей, відтак вимагав від осередків «Друзі дітей» активної роботи [16, с. 106]. Так, протягом серпня 1923 – жовтня 1924 р. Харківська комісія допомоги дітям підбрала з вулиці 1785 дітей, з жовтня 1924 р. по жовтень 1925 р. – 1706 безпритульних, а загалом 4846, з них 3442 повернено до РСФРР [19, с. 47]. За неповними даними в Україні перебувало близько 20 тис. дітей евакуйованих із Поволжжя [23, арк. 17].

Для більш повного обліку безпритульності дітей в СРСР була створена спеціальна комісія при РНК СРСР, яка виявила у 1926 р. 335 тис. безпритульних, з них в

РСФРР 300 тис., в УСРР – 23 тис., в Білорусії – 5 тис., на Закавказзі – 6 тис. та в Туркестані близько 1 тис. дітей [8, с. 25]. Цифра для України станом на першу половину 1926 р. є неповною. Зазначу, що 1 січня 1925 р. у 648 дитустановах України знаходилося 65,5 тис. безпритульних дітей, а з жовтня 1924 по березень 1925 р. лише з вулиць було підбрано понад 8 тис. безпритульних, хоча планували 4,4 тис. дітей [23, арк. 9]. На території РСФРР поза дитустановами перебувало у 1926 р. близько 250 тис. безпритульних дітей [21, с. 28].

Всесоюзний перепис населення, проведений 17 грудня 1926 р., торкнувся і деяких категорій безпритульних дітей. Його було проведено в окружних містах. Зокрема, в Харкові окрстатбюро разом з товариством «Друзі дітей» провели перепис безпритульних дітей на залізницях, в гротах міського парку, внаслідок якого виявилось, що «...більшість дітей вулиці – вихідці із центральної Росії, хоча багато серед них і місцевих сиріт» [5, с. 4]. В Одесі перепис не було здійснено, тому що бракувало транспорту для забезпечення оперативної роботи регістраторів. «Вся робота з перепису безпритульних – повідомляли диткори з Миколаєва, – проведена силами членів осередків Друзів Дітей. Перепис проводився групами друзів дітей по 10–15 осіб. Перепис проводився у підвалах, на руїнах, в погребях. Переписано декілька сотень осіб» [5, с. 4–5]. Його проводили також вночі, тому траплялися випадки опору з боку безпритульних.

Напередодні першого всеукраїнського з'їзду товариства «Друзі дітей», тобто до 15 травня 1927 р., редакція журналу «Друг дітей», звернулася до керівників партійних, радянських, профспілкових організацій з анкетною, суть якої полягала в тому, щоб з'ясувати перспективи та форми подолання безпритульності дітей. Зазначалося, що в дитбудинках УСРР перебуває понад 20 тис. дітей, а на Біржі праці зареєстровано 35 тис. безробітних підлітків [1, с. 10]. Зокрема, Наркомвнутрсправ та голова ДПУ В.А. Балицький визнав, що дитяча безпритульність на десятому році револю-

ції «компрометує» радянську владу, тому вона «...повинна бути подолана» [1, с. 13].

Оперативною формою її подолання став підбір з вулиці безпритульних дітей. Так, за квітень-жовтень 1926 р підібрали в Артемівську – 128, у Харкові – 1355, у Вінниці – 135 дітей [13, с. 28], що загалом свідчило про масову безпритульність в УСРР. Вона вирізнялася стабільністю контингенту, динамічними коливаннями. Так, через комісію у справах неповнолітніх в Луганській окрузі пройшло у 1921/22 р. 477, у 1922/23 р. – 241, у 1923/24 р. – 301, у 1924/25 – 448, у 1925/26 – 471, у 1926/27 – 526, у 1927/28 – 510 дітей-правопорушників [7, с. 75].

На першому всеукраїнському з'їзді товариства «Друзі дітей» було оголошено про склад вуличної безпритульності: 32% становили діти робітників, 49% – селян, 8% – службовців, 4% – кустарів [14, с. 11]. Хлопчики становили 74%, дівчатка – 26%, серед них дошкільного віку 6%, від 8 до 12 років – 38%, від 12 до 15 років – 48% [14, с. 19]. Більше двох третин становили діти, які народилися до початку голоду 1921–1922 рр., тому причиною їх бездоглядності були – сирітство, розлучення батьків, соціально-економічні фактори. У звіті ЦКДД про роботу за 1926/27 р. підкреслювалося, що на осінь 1926 р. в Україні, крім безпритульних, які перебували в дитустановах, на вулицях знаходилося близько 30 тис. дітей [11, с. 2]. Кількісний склад безпритульних був дуже рухливим, але протягом року

вдалося підібрати з вулиці 13656 дітей, а планом на 1927 р. передбачалося 10770 осіб, з них близько 5 тис. було вилучено, проте натомість з'являлися «нові безпритульні» [11, с. 2]. Бездоглядність породжувала безпритульність, а разом деструктивну соціальну аномалію. «Бідність, безробіття, сирітство, незадовільно поставлена на місцях опіка, недостатня турбота про сиріт і напівсиріт, неможливість застосування праці для малолітніх, не кажучи уже про «професіоналів» – безпритульних, втративших сім'ю та викинутих на вулицю внаслідок недавніх років війни, голоду та руїни, – наголошувалося у звіті, – ось джерела безпритульності» [11, с. 2–7].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Держава виявилася неспроможною подолати соціально-економічні основи безпритульності, яка стала характерною ознакою для суспільства 20-х рр., незважаючи на відносно відродження сільського господарства та стабілізацію промислового виробництва періоду непу. Оперативно-профілактичну роботу товариство «Друзі дітей» виконувало спільно з державними установами, займаючись «підбиранням» дітей з вулиці. Осередки товариства «Друзі дітей» виконували надзвичайно важливу суспільно-організаційну функцію, залучаючи широку громадськість до участі в боротьбі з дитячою безпритульністю, здійснюючи інтегруючу, культурно-просвітницьку та агітаційно-пропагандистську діяльність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анкета «Друга Дітей» // *Друг дітей.* – 1927. – № 3.
2. Болонский Л. В. *Детская беспризорность в СССР периода нэпа: опыт ликвидации (на материалах Нижнего Поволжья): Автореферат дис... канд. ист. наук.* – Саратов, 2004. – 24 с.
3. Виноградова-Бондаренко В. Є. *Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. XX століття: Автореф. дис. канд. пед. наук.* – К., 2001. – 21 с.
4. Владимирская Л. *Об учете беспризорных* // *Друг детей.* – 1926. – № 3.
5. *Всесоюзная перепись и беспризорные* // *Друг детей.* – 1927. – № 1.
6. *Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відповід. ред.*
7. Динер Д. *Детская беспризорность – путь к правонарушениям* // *Радянська школа.* – 1928. – № 3.
8. Дробнис Я. *Мероприятия по борьбе с детской беспризорностью* // *Друг детей.* – 1926. – № 4–5.
9. Дюшен В. СПОН – Соціально-правова охорона неповнолітніх на 10-й Жовтень // *Радянська освіта.* – 1927. – № 11.
10. Красуский В. *Немного цифр (По материалам Одесского детколлектора)* // *Друг детей.* – 1926. – № 8–9.
11. Кулик М. *Год работы Центральной Комиссии Помощи Детям при ВЦЦИКе* // *Друг детей.* – 1927. – № 2.
12. Куфаев В. И. *Причины детской беспризорности* // *Вестник просвещения.* – 1924. – № 9.

13. Недоля. Работа окружных комиссий помощи детям // Друг детей. – 1927. – № 1.

14. Первый Всеукраинский съезд друзей детей. – Харків.: Журнал «Друг детей», 1927. – 60 с.

15. Помогите найти детей! // Друг детей. – 1926. – № 3.

16. Про заходи до ліквідації дитячої безпритульності. Обіжно // Бюлетень Наркомосвіти УСРР. – 1924. – № 3–4.

17. Про перепис безпритульних дітей, 27/XI–26 р., ч. 66387 // Бюлетень НКО УСРР. – 1926. – № 17. – Арт. 21.

18. Про розміщення безпритульних дітей з транспорту по стаціонарних установах // Бюлетень НКО УСРР. – 1926. – № 17. – Арт. 20.

19. Работа Харьковской Комиссии Помдет // Друг детей. – 1926. – № 2.

20. Рябенко О. Борімося з безпритульністю // Радянська освіта. – 1926. – № 5.

21. Сколько беспризорных по РСФСР // Друг детей. – 1926. – № 2.

22. Список дітей уродженців Самарської губернії // Бюлетень НКО УСРР. – 1925. – № 8.

23. ЦДАВО України. – Ф. 264. – Опис. 1. – Справа 7. – Статистические сведения о работе детских домов, колоний и количестве детей в них по УССР, 13 ноября 1924 – 1 марта 1925 г., 28 л.
